

2023, 10(2): 328-353

DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2023.2.328-353>

Makaleler (Tema)

MODERNİTE VE AKIL KARŞITLIĞININ KÖKENLERİ ÜZERİNE

İlker Özdemir¹

Öz

Postmodern ve neoliberal yaklaşımlar, çoğulculuk ve görelilik iddiaları eşliğinde, modernitenin uzun süre bastırmış olduğu mistik ve mitik algılamaya biçimlerinin geriye dönüşünü sağlamışlardır. Yirmi birinci yüzyıl ile birlikte neoliberal politikaların yarattığı hoşnutsuzluklar ve bu politikaları sürdüren küresel elitlere karşı artan tepki ise yeni sağ popülist hareketlerin yükselişini beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, postmodern ve neoliberal hareketlerle yeni sağ popülist hareketler arasında, akıl ve modernite karşıtlığı bağlamında, bir karşıtlıktan çok bir devamlılık söz konusudur. Postmodern ve neoliberal yaklaşımların eleştirel akılı tasfiye etme girişimi ve liderlik öğretileri yeni sağ popülist hareketler tarafından bir başka aşamaya taşınmıştır ve etno-dinsel hareketler yirmi birinci yüzyıla damga vuran en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Bu makale akıl karşıtlığının kökenlerini incelerken akıl karşıtlığının kurlsız/keyfi yönetimlere ve temel insan haklarının ihlaline yol açtığını göstermekte ve barış içinde birlikte yaşamak için akıldan vazgeçmek yerine akılı çoğaltmak gerektiğini öne sürmektedir.

¹ İlker Özdemir, Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi,
ilkerozdemir@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7148-1604

Anahtar Kelimeler: modernizm, muhafazakârlık, romantizm, faşizm, yeni toplumsal hareketler, postmodernizm, neoliberalizm, yeni sağ popülizm

ON THE ORIGINS OF OPPOSITION TO MODERNITY AND REASON

Abstract

Postmodern and neoliberal approaches have provided the return of mystical and mythical perceptions that modernity had suppressed for a long time, accompanied by claims of pluralism and relativity. In the twenty-first century, the discontent created by neoliberal policies and the increasing reaction against the global elites who maintain these policies have given rise to the new right populist movements. Thus, there is a continuity rather than a contradiction between the postmodern and neoliberal movements and the new right populist movements. The attempt of postmodern and neoliberal approaches to liquidate critical reason and leadership doctrines has significantly prevailed by the new right populist movements, while the rise of ethno-religious movements has been one of the most critical developments that marked the twenty-first century. While this article examines the roots of anti-reason, it also claims that anti-reason leads to deregulative, arbitrary administrations and violations of fundamental human rights. It also finally argues that advancing reason rather than giving it up is necessary to live together in peace.

Keywords: modernism, conservatism, romanticism, fascism, new social movements, postmodernism, neoliberalism, new right populism

Giriş

Bu çalışma, modern dünyada spiritüel düşüncelerin kökenlerini, akıl ve modernite karışıklığı ekseninde tartışmayı hedeflemektedir. 1980'li yıllar sonrasında değişik biçimleriyle spiritüel akımlar güçlenmiş ve bütün dünyada kimlik eksenli politikalar öne çıkmıştır. Spiritüel akımlar kendilerini Aydınlanma, akıl (modern akıl) ve moderniteye karşı konumlandırmakta ve eleştirilerini moderniteye yönelterek varlık nedenlerini modern dünyanın maneviyattan yoksunluğu üzerine kurmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışma; tarihsel ve teorik bir analizle, spiritüel akımlar ve sağ hareketler arasında bir süreklilik bulunduğunu, bu akımların temel ortak noktasının akıl karşıtı hareketler olduğunu ve akıl karşıtlığının moderniteyi aşmak değil, tam aksine modernite öncesine dönüş anlamına geldiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Akıllı değersizleştirme çabalarının yol açtığı felaket ve yıkımları da işaret ederek akla karşı hareketlerin tehlikelerine dikkat çekerken; aynı

zamanda postmodernizmin güçlü destek verdiği maneviyat ve kimlik arayışlarının dayanaklarını ve sonuçlarını tartışmayı hedefleyen bu çalışma, söz konusu maneviyat arayışları içerisinde kimliklerin mutlaklaştırılmasının ve aklın değersizleştirilmesinin, eşitlikçi uygulamaların, demokrasi ve hukuk devletinin tartışma konusu haline getirilmesinde önemli rol oynadığını iddia etmektedir.

Moderniteye Geçiş

Sözlü kültür dönemi olarak nitelenen modernlik öncesi dönemin bilgi ve iletişim anlayışı analitik düşünceye değil kalıplaşmış düşünce biçimlerine ve akla değil tecrübeye ve metafizik öğretilere dayalıdır. Düşünceyi biriktirmek ve analize tabi tutmanın güçlüğü, sözlü kültür döneminde basmakalıp düşünceler ve mistik anlayışları öne çıkarmıştır. Modernlik öncesi sözlü toplumların geleneğini oluşturan ritüelleşmiş sözlere dayanan bilgelik, gelenekler ve dinsel/mitik inanışlar tarafından yönlendirilmekteydi (Ong, 1995, s. 49-50; Sanders, 1999, s. 15). Kişisel deneyimlere ve nasihate/öğüte dayanan bu bilgelik, akla değil duygulara ve ruhlara seslenmekteydi (Postman, 1994, s. 28) ve bu düşünceler içinde, yaşama yön veren dinsel inançlar ve gelenekler büyük bir ağırlık oluşturmaktaydı. İnsan bilincinin mitolojik anlamlandırma süreçleriyle işlediği bu uzun dönemde insanlar doğayı ve toplumu spiritüel kavramlarla ifade etmekteydiler. Kuralların değil keyfi davranış ve keyfi yönetim biçimlerinin egemen olduğu sözlü kültür döneminde mitik ve mistik algılama biçimleri insanların ve toplumların hayatında egemendi. Bu metafizik dünya algılayışına yaslanan kadim bilgelik anlayışı, evrenin ve hayatın birtakım gizemleri ve sırları olduğu ve bu sırlara insanın araştırma, düşünme ve incelemeye değil ancak içsel bir aydınlanmayla ulaşabileceği yönünde bilimsel bilgiyle ve analitik düşünceyle ilgisi olmayan, kişisel deneyimlerin aktarımına ve öğütlere dayanan bir anlayıştır (Cassier, 2005, s. 297).

Modern yaşama geçişin en belirgin özelliği, bu mistik öğretilerin sona erdirilmesi çabaları olmuştur. Aydınlatıcı bir güç olarak insan aklına duyulan güveni öne çıkaran Aydınlanma düşüncesi eşliğinde moderniteye geçişle birlikte gizemler ve sırlarla örülü anlatılar gerilemeye başlamış ve aklın kılavuzluğuyla sıradan insanların da evrenin ve yaşamın gerçeklerine vakıf olabileceği anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Sözlü kültür döneminden yazılı kültür dönemine geçiş olarak da nitelenen bu değişim sürecinde yazının sağladığı akıl yürütme ve bilgi biriktirme imkânları gizemden bilime ve akıl öncesinden akılcı bir bilince geçişi sağlamıştır (Ong, 1995, s. 87-102). Modernlik öncesi sözlü kültür döneminden modern yazılı kültür dönemine geçişin başlamasıyla ve uhrevi değil dünyevi bilgilere dayalı modern bilimin gelişmesiyle birlikte doğa/insan üstü güçlere, inanca (ruhani öğretilere) dayalı soyut bir mistik dünya algılamasının yerini somut ve rasyonel bir dünya algılayışı almaya başlamıştır. Yeni bir bilgi biçimi getiren ve ilerleme fikrine inanan modernite, modernlik öncesi düşünüm formlarının toptan ortadan kaldırılarak yerine yeni bir insan, toplum

ve bilgi anlayışını yerleştirmiştir. Modern olan, geleneksel olana karşıt bir anlama sahiptir ve mitik/mistik anlatılar ve din karşısında akla olan güven, modernitenin en temel özelliğidir (Çiğdem, 2022, s. 19 ve 44).

İnsan zihninin tinselliğine karşı seküler bir bakış açısına sahip olan Aydınlanma ve modernite, toplumun ve doğa ile toplum hakkındaki bilgilerimizin üzerindeki mistik kabuğu kırmaya ve dünyanın büyüsunü bozmaya yönelmiştir. Geleneğe karşı yeniliği, tinselliğe karşı akılı temsil eden modern düşünce, akılı, mitlerin, hurafelerin, dinin ve geleneğin karşısına yerleştirilmiştir (Çiğdem, 2004, s. 57-59). Aydınlanma düşüncesi içsel bir aydınlanmaya değil, içinde yaşadığımız dış dünya hakkında düşünce ve bilgi edinme çabalarıyla gerçekliğin bilinebileceğine, aydınlatılabileceğine, anlaşılır kılınabileceğine ve duyularımız aracılığıyla kavranabileceğine dayandığından duyular aracılığıyla kavranamayan şeyleri işaret eden spiritüel öğretileri dışlamıştır. Herkesin gizeme, büyüye, mite ya da metafiziğe başvurmadan kendisi ve içinde yaşadığı toplumun gerçekliği üzerinde düşünebilmesini ve bu düşüncelerini ifade edebilmesi gerektiğini savunan Aydınlanma düşüncesiyle birlikte retoriğin yerini bilimsel öğretiler; nakletmeye dayalı bilgi birikimi ve iletimi süreçlerinin yerini "akıl etmeye" dayalı süreçler almaya başlamış ve bu dönemde akla dayalı analitik bilgi karşısında doğrunun verili olduğuna dayanan geleneksel öğretiler gücünü yitirmeye başlamış ve toplumun gelenek ve değerleriyle bütünleşmek ve onları aktarma sürecinin yerini, bilimsel, felsefi ve sanatsal etkinlikler yoluyla evrensel değerlere ve mutlak gerçeklere ulaşma ve dünyayı anlama çabaları almıştır. Analitik düşünceye ağırlık vererek bilginin ilerlemesi için kimsenin dokunamadığı kutsallıklardan arındırılması ve bilginin gelişimine engel olan yasak bölgelerin ortadan kaldırılması Aydınlanma düşüncesinin esasıdır (Todorov, 2019, s. 57). İnsanın hazır bulduğu geleneksel şemalardan kopup hayatı, kendi akılı ile bulmaya girişmesi ve bilginin analitik biçimde işlenmesinin dünyaya yeni bir şekil vermeye başlaması ile birlikte yeni bir düşünme ve yaşama biçimine geçilmesini işaret eden modernite süreci Rönesansla başlamış ve erken liberal dönem dediğimiz 18. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Kökü ve ereği öte dünyada/mitsel anlatılarda değil, bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçiş anlamı taşıyan bu düşünme biçimine egemen olan bir genel/ortak/evrensel kültür ve uygarlık nosyonudur (Elias, 2000). Bu bağlamda Aydınlanma düşüncesi bir toplumun kendi dışında, öncesinde başka bir otorite tarafından belirlenmiş yasalar ve kurallara göre yönetilmesi durumuna karşı kişinin ve toplumun kendini yönetecek kuralları kendi koyması anlamında özerkliğe ve özerk akla dayalıdır. Özerk akıl aydınlanmacı etik anlayışının da temelini oluşturur (Todorov, 2019, s.10). Aydınlanma ve modernite, inançlar ve geleneklerin akılı ve düşünceyi sınırlamasına karşılık insan aklının özgürce kullanımına dayalı bir akıl ve düşünme kavrayışını öne çıkarmıştır (Russ, 2021, s. 241).

Yeni bir hayat tarzı yaratarak geleneksel toplumsal düzeni büyük ölçüde sona erdiren, uhrevilik ve ruhaniliğe değil dünyeviliğe ve maddi gerçekliğe dayalı seküler modernlik düşüncesi, mitin, büyüün, gizemin ve sırların egemen olduğu bir tarih ve gelenekten kopuşu gerçekleştirerek bilginin ve toplumsal örgütlenmenin mistik kabuğunu kırmayı başarmıştır. Akılcılık yoluyla ilerlemeye dayalı bu geçişte geleneksel düşünme ve eyleme

biçimlerine egemen olan deneyim, taklit ve yinelemenin yerini rasyonel düşünme biçimlerinin, analiz/muhakemenin ve insanların doğa, toplum ve kendileri dâhil insanlar hakkında akıl yürütme biçimlerinin aldığını görüyoruz. Akla güvene dayanan modernlik, insanların, geleneklerin baskısından kurtularak kaderini kendisinin tayin edebileceğine ve özgürlük ile mutluluğun artacağına dair bir ilerleme inancı taşımaktadır. Bu ilerlemeyi sağlayacak olanın ise din başta olmak üzere her türlü otorite ve gelenek karşısında bağımsız ve özgür düşünebilen insanlar olacağı kabul edilmektedir. Moderniteye geçişle, egemenliğin kaynağının ilahi nitelikteki güçlerde değil halkta, onun onayı ve rızasında olduğu ilkesiyle birlikte, toplumu oluşturan insanların politik birer özne olarak toplumsal hayata müdahale edebilmesinin de yolu açılmıştır.

Muhafazakârlık ve Romantizm

Aydınlanma ve Fransız Devrimine karşı gelişen ilk tepki Edmund Burke ve Joseph De Maistre gibi muhafazakâr düşünürlerden gelmiş olup, muhafazakâr düşünürlerin argümanları doğrudan bir akıl karşıtlığını ve toplumsal düzenin sağlanması için geleneksel otorite arayışlarını içermektedir.

Muhafazakârlık, bu bağlamda, aşına olanı bilinmeyene, denenmiş olanı denenmemiş olana tercih etmek demektir (Oakeshott, 1962, s. 169). Muhafazakâr düşüncelerin öne çıkardığı cemaatçi görüşler ise bireylerin genel olarak belirli topluluk biçimlerine bağlılığına bireysel özgürlük taleplerinden daha fazla değer vermeleri olarak tanımlanabilir (Önderman, 2018, s. 17). Akıl karşısında değerler, semboller, ritüeller, deneyimler alışkanlıklar, gelenekler ve inançlar alanını savunan ve ilerleme düşün(cesin)e karşı çıkan muhafazakâr düşünürler, denenmiş kurulu düzeni bozan gelişmelere istikrarsızlık ve kaosa yol açtığı gerekçesiyle karşı çıkmaktadırlar. Muhafazakârlar, toplumu akıl doğrultusunda yeniden inşa etmeye yönelen, kendilerini statükonun değişmesi ve yeni bir toplumsal düzenin kurulmasına adanmış ilericilere karşı çıkmışlardır.

Fransız Devriminin aşırılıklarına tepki gösteren Burke, soyut akıl ilkeleri temelinde yeni ve adil bir siyasi ve toplumsal düzen oluşturmaya yönelik çabaları eleştiriyordu. Burke uygulanabilir toplumsal kuralların çoğunun rasyonel süreçlere bağlı olmadığını, bu kuralların toplumların tecrübeleriyle ortaya çıktığını ve toplumsal kuralların şekillenmesinde din ve geleneklerin önemli bir rol oynadığını ve bu rolün devam etmesi gerektiğini savunuyordu. Kuralların evrensel olması düşüncesine karşı her toplumun kendi çevresine ve tarihine karşılık olarak, aklın tam olarak kavramasının mümkün olmadığı, kendi geleneklerine dayalı farklı kurallar kümesi oluşturması gerektiğini öne süren ve Fransız Devrimi ve daha geniş olarak Aydınlanma projesinin geleneksel kuralların yerine rasyonel kurallar koymaya çalışması nedeniyle bir insanlık felaketini simgelediğini öne süren Burke (2022), toplumu bir arada tutmaya yarayan ahlaki kısıtlamalar oluşturmak için aklın tek başına yeterli olmayacağı düşüncesiyle akıl adına gelenek, inanç ve kurumların gözden çıkarılmasına ve insan iradesine uygun şekilde değiştirilmesine karşı çıkmaktaydı. Aydınlanma ve Fransız

Devrimine karşı görüşleriyle öne çıkan bir diğer muhafazakâr düşünür Joseph de Maistre, aydınlanma düşünürlerinin iddia ettiklerinin aksine, insanlar rasyonel olan şeylerdense irrasyonel olanı yapmayı seçmesini mantığa uygun bulmaktadır. Evrensel insan düşüncesini soyut ve anlamsız bulan Maistre; Fransız, İngiliz, Alman, İspanyol, Türk tanıdığını ama insan diye bir varlık tanımadığını da söylemektedir. Maistre, insan aklının insanları yönetmedeki başarısızlığının ortaya çıktığını ve akla karşı otorite ile başlamanın daha iyi bir seçenek olduğunu öne sürmektedir (Cassier, 2005, s. 363). Böylece akılcılığın karşısına gelenekler ve dinsel inançlarla birlikte tarihsel deneyimleri (tecrübeyi) koyan muhafazakârlarlar, denenmemiş olanı denemeye dayalı ilerleme akılcılığını reddediyorlardı. Bu cemaatçi görüşler bireysel amaç ve bağlılıkların önceliği fikrini reddediyor ve cemaat bağlarının önemine dikkat çekiyorlardı. Geleneksel değerleri korumayı öne çıkaran, evrensel insan düşüncesini yadsıyan ve evrensel değerlere karşı çıkan karşı aydınlanmacı muhafazakâr görüşler, evrensel olana karşı yerel değerleri öne çıkararak romantik bir tarih anlayışının da temellerini atmıştır (Gray, 2004).

Moderniteye karşı yoğunlaşan tepkiler ve karşı hamleler ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren etkisini göstermeye başlamıştır. Devrim korkusu ve karşıtlığı ile yönlendirilen toplumsal düzeni muhafaza etmeye yönelik arayışlar çerçevesinde bu dönemde güçlenen sosyalist hareketlerin enternasyonalizme karşı muhafazakâr eğilimler güçlenmeye başlamıştır (Hobsbawm, 2021b, s. 134). Bu dönemde, ideolojik ve siyasi içeriği romantik hareketlerin etkisiyle dönüşüm geçiren milliyetçilik, liberalizmin bunalımından beslenerek, çarpıcı bir gelişme göstermeye başlayarak yükselişe geçmiş ve bu bağlamda muhafazakâr düşünceler de milliyetçilikle eklenmeye başlamıştır. Yükselen romantik milliyetçilik, eşit yurttaşların katılımı esasına dayanan iradi ve evrenselci tasarımdan uzaklaşarak bir cemaate aidiyete bağlanan aşkın bir kader ortaklığı ideolojisine dönüşmüştür. Böylece muhafazakâr-cemaatçi görüşlerin izinde Aydınlanmacı evrensel akla ve moderniteye romantizmin etkisiyle yerli ve millî itirazlar giderek yükselmeye başlamıştır. İlerlemeci akılcılığa karşı gerçek yaşamdan elde edilen antik/arkaik bilgelik deneyimini öne çıkaran düşüncelerin çoğalmasına neden olan akıl ve bilim karşıtı spirualist söylemler, bu dönemden itibaren güç kazanmaya başlamıştır. Bilimin ve bilimsel yöntemlerin reddiyesi olarak parapsikolojiye, gizemciliğe ve mistisizme yönelik ilgilerin ve obskürantizmin (bilgisizlik taraftarlığının) yükselişine yol açan bu eğilimler akli sınırlandırma düşüncesinin ötesinde ahlak ve dini ortadan kaldırdığı düşünülen akla tabi olmanın reddiyesine yönelen ve akli ortadan kaldırmayı amaçlayan bir akıl eleştirisiydi (Çiğdem, 2022, s. 46). Aklın tek yol gösterici olduğu düşüncesine karşı çıkararak akla tabi olmayı reddeden ve seküler söylemlerin ifrata vardığını işaret eden muhafazakârları izleyen bu romantizm, aydınlanma ve modernite karşıtlığına dayalı bir harekettir ve insanın özgünlüğünü ve kimliğini yitirmesine yol açan aydınlanmanın “soyut” evrensel insan modeline karşı, muhafazakâr düşünürler gibi kimlik ve geleneği öne çıkarmışlardır. Romantik düşünürler, dönemin hâkim rasyonalist-materyalist düşüncelerini sorgularken spirualist bir bakış açısını öne çıkarmışlardır (Aksakal, 2015, s. 63-64 ve 167). Bu romantik akıl eleştirisi aklın evrensel olduğunun asılsız bir iddia olduğunu öne sürmekte ve aklın muhtevasının farklı kültürler, gelenekler, diller ve felsefeler tarafından belirlendiğini ve dolayısıyla tarih ve

toplumdan koparılmış kültür-ötesi evrensel bir akıldan söz etmenin mümkün olmadığını öne sürmüşlerdir. Bu görüşleriyle karşı-aydınlanmacı olan ve eskiye dönüş özlemleriyle müzeyyen kültüralist Alman romantizmi ve idealizmi, akla karşı oluşumların merkezi olmuştur (Çiğdem, 2022, s. 46 ve 74). Lepenies (1992, s. 203) Alman düşüncesinin “romantizmi Aydınlanma’ya, Orta Çağları Modern Dünyaya, kültürü medeniyete, öznel nesnele, cemaati cemiyete, kalbi kafaya karşı kullanmak ve böylece sonunda Alman özgüllüğünün ve Alman tabiatının kutsanmasına varabilmekten ibaret” olduğunu öne sürer. Sanayileşme, kentleşme ve demokratikleşme süreçlerini olumsuzlayarak ele alan Alman idealizmi ve romantizmi bu bağlamda bilime düşmanlık konusunda da ortak bir anlayışa sahiptir (Çiğdem, 2022, s. 74-75). Millî ruh idealizmi çerçevesinde büyüsü bozulmuş dünyayı yeniden büyülemeye yönelen romantizm, modernlik öncesi değer ve idealler adına modernitenin eleştirisini ve bununla bağlantılı olarak yerli ve millî, dinsel ve mistik geleneklere geri dönüşü temsil etmektedir (Löwy ve Sayre, 2016, s. 33). Spiritualist bir niteliğe sahip olan romantik milliyetçiliğin tinsellik ihtiyacını karşılamaya yönelik bir “kolektif kendini yüceltiş” olduğunu ve dinsel ritüelleri ve mitleri taklit ederek yeni bir mistik anlayış doğurduğunu söyleyebiliriz (Berlin, 1990, s. 56). Bu bağlamda hem din hem de romantik milliyetçilik evrenselci-sekülerci asimilasyona karşı direnmeyi temsil etmektedirler (Smith, 1995, s. 41).

Romantizm bir “karşı-Aydınlanma” hareketi olup, ortak noktası sezgisel-tinsel yetilere ve toplumsal yaşamın organik biçimlerini ve inançlarla örülü kültürü öne çıkarmaktır (Berlin, 2001, s. 1-23). Romantik ideallerin yükselişiyle on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Aydınlanmanın kozmopolitliği yerini millî karakter ve tarihi öne çıkaran milliyetçi romantizme bırakmıştır (Carr, 1999, s. 21-27). Romantikler, muhafazakâr düşünürler gibi, evrenselci öğretilere karşı yerel gelenekleri, genel kural ya da ilkelerin karşısına da gerçekliğin somut ve özgün yanlarını öne çıkarmıştır. Bir topluluğu topluluk yapan özü korumak, öze dönüşü sağlamak ve millî ruh, romantiklerin idealize ettiği kavramlar olup geçmişin idealize edilmesi ve tinselleştirmesi ve modernite öncesi toplum ve kültür nostaljisi romantik düşüncelerin en belirgin özelliğidir (Cassier, 2005, s. 364). Korunması ve geleceğe taşınması gereken bir millî ruh (*Volkgeist*) düşüncesine dayalı olarak kutsal değerler ve ilkeleri öne çıkaran romantikler yüzünü geçmişe dönen ütopyaları, yitirilmiş geçmiş nostaljisi, bilinmez peşinden gitme çabalarıyla mitik ve mistik bir dünya algılayışının ve ezoterik öğretilerin yeniden güçlenmesinin yolunu açmışlardır. Yerel kültürel ve siyasi dayanışmaların birleştirici gücüne odaklanırken soyut evrensellik ve bireylik düşüncesine karşı kültürel farklılıkları ve yerli ve millî bağlılık düşüncesini öne çıkaran Alman düşünür Johann Gottfried Herder’in (2020) Almanca konuşan insanların ortak kültürel doğasını ve müşterek mensubiyetlerinin duygusal referanslarını işaret etmek üzere kullandığı *Volkgeist* kelimesi, milliyetçilik teorilerine önemli etkilerde bulunmuş olan “halk ruhu” ya da “millî karakter” gibi anlamlara gelen ve her toplumun zihinsel, duygusal, bilişsel, moral ve kültürel kolektif bilince sahip olduğunu anlatmak üzere kullanılmaktadır. Herder’e göre her grubun, bir dizi gelenek ve yaşam tarzından, yalnızca ona ait bir anlayış ve davranış terkiplerinden oluşan *Volkgeist*’i vardır ve insanlar kendilerini bir grubun parçası olarak hissetmediklerinde, kendilerini yalnız, mutsuz ve yabancılaşmış

bulurlar. Bir grubun, bir topluluğun, bir cemaatin parçası olmak ise insanlara evde olma hissi verir (Aksakal, 2015, s. 82). Aydınlanma akılcılığının ve evrenselciliğinin yerel deneyimleri küçümseyici tavrının insanları evlerinden uzaklaştırdığını ve kendi kültür kaynaklarına yabancılaştırmış olduğunu öne süren ve bu nedenle Aydınlanma düşünürlerini seçkincilikle eleştiren Herder, yüksek kültürel biçimlerin soğuk, sıradan insanlara mesafeli ve kültürel farklara karşı kayıtsız olduğunu öne sürmekteydi. Bu makul eleştirilerinin ardından Herder'in romantik milliyetçi argümanları geliyordu. Ona göre tarih hayalperestlerin, kahramanların, kısaca romantiklerin bir ürünüydü ve tarihin anlattığı hikâye, devletlerin değil milletlerin hikayesi idi. Aydınlanma filozoflarının soyut, her zaman geçerli bir gerçeklikten bahsetmesine itiraz eden Herder (1969, s. 185) bu anlayışın dile, tarihe, coğrafyaya ve bunun yanında deneyime ve millî ruh'a (*Volksgeist*) karşı kayıtsızlık ve saygısızlık olduğunu öne sürmekteydi. Herder'in öğretilerini izleyenler etnik cemaatlerin üyelerini harekete geçirmek için yerlilik ve milliliğe dayalı bir söylemi geliştirmiş ve *nativist* (yerli) bir tarih anlayışı ekseninde azizlere, kahramanlara ait hatıraları, yerel dilleri, yerli adet ve ritüelleri ve folk: halk sanatlarını öne çıkarmıştır. Romantizm duygululuk, hayalcilik, mistik anlam ve çağrışımlara tutkunluk gibi özelliklere sahip olmakla birlikte sadece bunlardan ibaret değildir. Kültür kavramından yola çıkarak evrenselleştirici akla karşı koyanlar kültürel değerlere ve deneyime saygıyı, cemiyete/topluma karşı cemaati/topluluğu ve akli olana karşı ruhsal ve duygusal olanı öne çıkarmışlardır. Modernitenin muhakemesinin, akıl yürütmesinin ve argümantasyonunun yerine hitabet ve belagati koymak da romantizmin söylemsel karakteridir.

Aydınlanma akılcılığının dünyanın büyüünü bozma girişimine karşılık, romantiklerin büyüü bozulmakta olan bir dünyanın renksizleştikten, yoksullaştığından hareketle bu dünyayı millî ruhla yeniden büyülemeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Alman romantizminin etkisiyle Avrupa "saf, basit ve bozulmamış köylülüğe yönelik romantik tutkuların etkisi altına girmiş"tir (Hobsbawm, 2020, s. 136). Akıl ve onunla birlikte gelişen materyalizme bir tepkiyi temsil eden ve yerli ve millî eğilimleri öne çıkaran bir idealizm biçimine dayalı olan kültürel romantizm modernlik öncesi uygarlıklar ve doğüstü olguları öne çıkarırken toplumsal gerçekliklerden ve sorunlardan kaçarak geçmişe ilgi göstermekte, esrarengiz, efsanevi ve gizemli olana da önem vermekte ve akla karşı mitolojik öğelere dayalı bir ruhun üstünlüğünü öne çıkarmıştır. Modernliğin doğayı akıl ve kâr uğruna tahrip etmesine karşı çıkan ve saf, yalın bir altın çağ nostaljisiyle tarihe yönelik ilgiyi çoğaltan romantizm, modern uygarlığa karşı romantik bir ilkelcilik (primitivizm) üretmiştir. Yüksek kültüre karşı folk kültürü (halk müziği ve halk edebiyatını) öne çıkaran milliyetçi romantikler modernliğin getirdiği karmaşa ve evini yitirme duygusuna karşı halk kültürünün otantikliği ve saflığını savunmuşlardır. Bu otantiklik, özgünlük arayışı ve geçmiş ve geleneğe öncelik veren yönelimleriyle toplumu alt üst ettiklerini düşündükleri *progressive* (ilerici) ve *revolutionist* (devrimci) bakış açılarına karşı *regressive* (gerici) ve *conservative* (tutucu) söylemlerle ortaklaşmaktadırlar (Aksakal, 2015, s. 132). Özetle, içsel olana öncelik vererek akıl ve maddi gerçeklikleri değil duyguları ve sezgileri önemseyen ve maddi gerçekliğe karşı özgünlüğü/sahiciliği ve içtenliği, realizme karşı idealizmi öne çıkaran romantik düşünürler rasyonalizm karşıtı düşüncelerin gelişmesine neden olmuşlardır. Böylece düşüncenin realistleştiği, rasyonelleştiği

modernliğe geçiş döneminde cemaat/kabile duygusunun aldığı yaraya tepki olarak ortaya çıkan milliyetçi romantizm aracılığıyla Aydınlanmanın geriye ittiği mistik ve mitik anlayışlar yeniden hayat bulmaya başlamışlardır (Elias, 2023).

Kültürel romantizm, Berlin'in deyişiyle (1990, s. 54 ve 63) "analitik akla, soğuk zekâya, yıkıcı ve atomize edici bireyleşmeye, ruhsuz mekanizme, yoğunlaşan yabancı tesirlerine, köksüz kozmopolitizme, yalınkat ampirizme, doğa, insan, hak-hukuk hakkındaki soyut kavramlara, kültürler ve gelenekler karşısındaki duyarsızlığa" tepkiyi yansıtmaktadır. Kültürel romantizmin reaksiyoner (tepkici) yönü baskın olup, geç kalmışlık kompleksleriyle kuşatılmış bir ruh hâlinin etkisinde yenilgi, endişe ve savunma ikliminin izlerini taşımaktadır. Aydınlanmacı sivil milliyetçilik çizgisinden uzaklaşarak muhafazakâr görüşlerin modernite öncesi topluma duyduğu nostaljik görüşlere meyletmesine dayalı olarak gelişen romantik milliyetçilik biçimleri romantik bir tarih anlayışına bağlıdır. Günümüzdeki birçok etno-dinsel yaklaşımların bu romantizmin derin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz (Tok, 2003, s. 234). Romantiklerin millî kimlik anlayışına kendini adayışının yaygın kabulü sonucunda bu ekseninde bir kültür endüstrisi de oluşmuş ve ulus-devletler tarafından aktif bir biçimde desteklenen bu kültür endüstrisi milletin özgünlüğünü kanıtlamak, hakiki "özünü ve "saf" doğasını ortaya çıkarmak gibi amaçlar için kullanılmıştır (Smith, 2017, s. 82). Modernlik öncesi cemaatlere duyduğu nostalji ve geleneksel folk kültürü modern sanatın karşısına koyan (Löwy, 1999, s. 17 ve 180) bu romantizm, farklı alanlarda ve farklı biçimlerde etki göstermiş ve ulus devletlerin oluşumu ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır (Russ, 2021, s. 330). Günümüz milliyetçi akımları, Aydınlanma düşüncesinin evrensel insan anlayışını sert bir dille eleştiren romantizmden önemli ölçüde etkilenmiştir. Smith'in de (2017, s. 98) işaret ettiği gibi, Aydınlanmanın erken dönemlerindeki aşırı akılcı kültürüne tepki gösteren romantik doğalcılığın temsilcileri "taşranın ve taşralıların basit ve sağlıklı hayatını methedip, kırsalı 'gerçek' halkla özdeşleştirerek kültür milliyetçiliğinin yükselişine zemin hazırlamıştır". Her toplumun kendine ait özgün bir kültüre sahip olduğu düşünceleri güçlü bir yankı uyandırmış; bu bağlamda destanlar yeniden keşfedilip, "özgün" köy müziği, dansı ve adetleri yüceltilirken, bunu savunmayı kültür milliyetçileri üstlenmiştir. Kültürel romantizm öğretilerini izleyenler etnik toplulukların üyelerini harekete geçirmek için *nativist* (yerli) tarih, kutsal hatıralar, yerli adet ve ritüeller ile halk sanatlarına başvurmuş ve bu evrensel değil, yerli ve milli olanın yüceltildiği bir kültür endüstrisinin kurulması ve harekete geçmesine yol açmıştır (Smith, 2017, s. 82).² Sonuç olarak kültürel seçkinciliğe karşı kültürel popülizmi, evrenselciliğe karşı yerelliği öne çıkaran romantik akımlar kültür milliyetçiliğinin temel motifleri olan özgünlük kültürlerinin güçlenmesini sağlamıştır (Özkırımlı, 2020, s. 36-37).

Yükselen milliyetçi romantizmin Aydınlanma düşüncesini geriletmesi sonucunda evrensel akla dayalı düşünceler zeminini kaybetmeye başlamış, kültürel romantizm kozmopolitliğe dayalı girişimleri

² 7 Geniş bilgi için Bkz. Berlin, 1976 ve Berlin, 2010.

engellemekte önemli bir rol oynamıştır. Milliyetçilik ve ırkçılığın yirminci yüzyılda iki dünya savaşını ve bu savaşların getirdiği yıkım ve bunalımları getirmiş olması bunun müsebbibi sayılan Aydınlanma ve modernlik düşüncesinin uygarlık düşünüyü sorgulatmıştır. Oysa 1930'larda güçlenen totaliter yönelimlerin temel hedeflerinden biri modern akıldır ve bu dönemde evrenselci aklın reddi ve yıkımı faaliyetleri yoğunlaşmıştır (Lukacs, 2006). Dolayısıyla felaket çağında ortaya çıkan otoriter irrasyonel eğilimlerin nedeni Aydınlanma değil, Aydınlanmaya tepki olarak çıkan romantik hareketlerdir (Todorov, 2019). Dünya savaşlarına ve yıkımlara neden olan ırkçı ve şoven görüşler Aydınlanmacı evrensel akla değil, bu aklın reddiyesine dayanan ve akla karşı ruhu (millî ve dinî ruhu) öne çıkaran mistik romantik görüşlerdir. Bu nedenle irrasyonel-otoriter yönelimleri Aydınlanmacı aklın ürünleri olarak değil, Aydınlanma ilkelerinden sapmanın sonuçları olarak değerlendirmek daha doğrudur. Milliyetçi romantizmin akıl karşıtı fikirlerinden beslenen Aydınlanmacı akıl ve modernite karşıtı faşizm ve nasyonel sosyalizm, Berlin'in işaret ettiği gibi (2010, s. 171), romantikliğin mirasçılarıdır. Aydınlanma düşüncesine ilk tepkisel hareket olan erken romantizm ile gecikmiş tepki olarak nasyonel sosyalizm aynı geleneğin birbirini bütünleyen parçalarıdır (Aksakal, 2015, s. 179-180) ve karşı-Aydınlanmacılık konusunda romantizm ve faşizm bütünüyle ortak bir anlayışı paylaşmaktadır.³ Modern kültürün çürütücü olarak gördükleri etkilerine karşı akıl ve moderniteye karşı çıkan romantiklerin modernite karşıtlığı ve eskiye/öze dönüş arzuları ve mitolojik ruhun üstünlüğüne dayalı anlayışı Naziler tarafından kutsal bir devlet ve karizmatik önder eksenli bir biçimde emperyalist bir ideolojiye dönüştürülerek sahiplenilmiştir (Aksakal, 2015, s. 184). Krizlerin yarattığı çözümsüzlükler öze/altın çağa dönüş söylemleri güçlendirilerek kitlelerin akıldan kopuşu hızlandırılmıştır. Bu dönemde ve sonrasında akıl dışı bir totaliterliğe sapan yönetimlerin sadece faşist ve nasyonel sosyalist rejimlerle sınırlı olmadığını söylemeliyiz.

Sosyal Refah Devleti ve Yeni Toplumsal Hareketler

1929 krizinin ardından uygulamaya konulan programlar kitlelerin eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını sağlayan, piyasa karşısında korumaya dayanan bir sosyal refah devletini öngörmekte olup bu yönetim modeli sınıfsal uzlaşmaya dayanan ilkeleri hayata geçirmiştir. Yurttaşlar ve çalışanların hak ve özgürlüklerinin genişlemesi sonucunu doğuran sosyal refah devleti uygulamalarında, refahın toplumsallaşması çabasıyla birlikte ekonomik ve sosyal hakların yaygınlaştığını ve özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı bir ekonomik büyüme ve işgücüne katılımı ciddi bir artışın gerçekleştiğini görüyoruz (Shaiken, 1985, s. 130-131, Harvey, 1997, s. 149 ve 158). Bu dönemde, anonim bürokratik kimliğin, kitle kültürünün ve kolektivist ve dayanışmacı yapıların öne çıktığını ve kolektif ölçü ve değerler ekseninde kamuya açıklık ilkesinin ve bilgiyi toplumsal bir mülk olarak gören Aydınlanmacı ideallerin toplumların politik kültüründe

³ Burada Aydınlanma, Fransız Devrimi ve moderniteye karşı en erken tepkinin romantizm değil, Edmund Burke ve Joseph De Maistre gibi düşünürlerin temsilciliğini yapmış oldukları muhafazakâr düşünceler olduğunu söylemek gerekir. Burke ve Maistre'nin görüşleri ile romantikler ve nasyonel sosyalistlerin görüşleri arasında bu anlamda ciddi bir fark bulunmayıp, bu yaklaşımlar birbirinin devamı ve tamamlayıcı niteliktedir. Bu tepkinin dünya savaşına yol açması ve "nihai çözüm" olarak soykırıma dek varmış olması da bu türden düşüncelerin risklerini göstermek açısından önemlidir.

önemli ölçüde egemen olduğunu söyleyebiliriz. Profesyonel meslek kültürünün önem kazandığı bu dönemde insanların uzun erimli hedefleri olduğunu, toplumsal statüyü belirleyen in ise toplumsal yarara dayandığını söyleyebiliriz. Sosyalist hareketlerin gücü, yönetimlerin sınıflar arası uzlaşmayı esas almasını getirmiş ve bu da 1945 sonrası dönemde çalışanların haklarında ve refahında artışa ve birer yurttaşlık hakkı olarak kamu hizmetlerinin ve sosyal güvenlik sisteminin gelişmesine yol açmıştır (Jameson, 1984). Teknolojik atılımlarla birlikte kitlesel tüketime sunulan ürünlerin çoğaldığı bu dönemde bütün dünyada geniş kitlelerin ekonomik büyümeden yararlanmaya başlamasıyla birlikte gündelik hayat da bütünüyle değişmiştir. Piyasa saflığını ve *laissez faire* düşüncesine sadakatle bağlı olan fanatik serbest piyasa savunucularının sosyal refah devleti politikalarını, açık başarılarına rağmen, özgürlük karşıtı gibi göstererek mahkûm etmeye çalışmalarına karşın bu uygulamalar somut bir biçimde refah artışını beraberinde getirmiş olduğundan, bu itirazlar sistemin krize girdiği zamana kadar ciddiye alınmamıştır. Örgütlü işçi hareketleriyle sistemi tehdit edici hareketlere yönelmedikleri sürece uzlaşmaya ve işbirliğine dayalı *laissez faire* karşıtı bu mutabakat, 1973 krizine kadar etkinlikle işlemiştir (Hobsbawm, 2020b, s. 363-367). Özetle sosyal liberalizm ya da sosyal demokrasi adını da verebileceğimiz sosyal refah devleti politikaları *laissez faire*'ye dayalı klasik liberalizmi derinden dönüştüren güçlü bir revizyon ve dönüşümü temsil etmekte olup, neoliberalizmin tam karşıtıdır ve neoliberalizm sosyal refah devletine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Dostaler, 2005, s. 179).

Her şeyi denetleyen sosyal refah devleti modelinin kitlesel üretim ve tüketime dayalı standartlaşmış hayatının sıkıcılığına karşı 1960'lı yıllarda yükselen muhalefet, tek tipleştirici bürokratik sosyal refah devletine, merkezileşmiş yönetime ve bürokrasiye isyan ediyor ve soğuk akılcılık ve rasyonaliyete karşı kültürel çoğulculuk, özgürlük ve özgünlük talep ediyordu. 1960'lı yıllarda yükselen yeni toplumsal hareketler kendilerini bürokratikleşmiş kurumların egemenliğine karşı konumlandırarak klasik ekonomi-politik düşüncesinden kültürel politikaya ve kültürelci yaklaşımlara doğru bir yöneliş başlatarak sınıf-dışı eşitsizlik biçimleri üzerindeki mücadeleyi öne çıkarmış olan karşı kültür hareketleridir. Teknik-bürokratik rasyonalitenin baskıcı özelliklerine karşı yaşam tarzında anti-otoriter davranış kalıpları ve bireyselleştirilmiş kendini gerçekleştirme alanları üzerinde yoğunlaşmışlardır. Halk çoğunluğunun belirleyici kararların alındığı ortamlardan dışlanmasının yaratmış olduğu merkezileşmeye yönelik bu tepki, benlik, kimlik ve kişilik üzerinde bir yoğunlaşma yaratmış ve bu da "insan öznelliğine doğru bir içe dönüş, anlam ve isteğin iç benlikte aranıyor olması" (Giddens, 1998, s. 114) sonucunu doğurmuştur. Politikadan daha çok psikolojiye ve terapiye yönelik ilginin artması da 1960'lı yıllarda başlayan politik ve kültürel değişimlerin bir sonucudur (Urry, 1995, s. 99-102). İçer, başka bir deyişle maneviyata dönüşü işaret eden, bu bağlamda okültizm ve ezoterizmi bünyesinde barındıran ve moderniteye karşı geleneksel bilgelikten beslenen yeni bilgelik biçimlerini öne çıkaran ve dinî deneyimi psikolojikleştiren 1960'ların yeni toplumsal hareketlerinin bir parçası olan *New Age* hareketi modernite ve akıl karşıtlığının güçlü bir örneğidir (Baydar Çavdar, 2019, s. 72 ve 48). 1960'larda ortaya çıkan ve büyüdü bozulmuş dünyanın büyüsunü yeniden tesis etmeye yönelen *New Age* akımı, neoliberal dönemde olumlu düşünce gücü ekseninde, evren ve enerji nedenselliğiyle yeniden

popülerleşmiştir. Yeni toplumsal hareketlerin de modern tahakküm biçimlerine karşı geleneksel bilgelik biçimlerini öne çıkardığını görüyoruz.

Yeni toplumsal hareketler sosyal refah devleti modelinin dayanmış olduğu devletin toplumun tümünün çıkarına etkinlik yürütmesine yönelik güveni aşındırmıştır. Yeni toplumsal hareketlere katılan çoğu genç orta sınıf aktivistler geleneksel sınıf siyasetlerini terk ederek çevre hareketi, kadın hareketi ve ırkçılık karşıtı hareket gibi daha özelleşmiş gruplara katılmaya başlamış, gelişmelerin sonucunda çoğu sosyal demokrat olan geleneksel sol partiler de sınıf eksenli geleneksel politikalarından vazgeçmeye yönelmişlerdir. Yeni toplumsal hareketlerle birlikte geleneksel siyasal yapı ve denge siyaseti çözülmüş ve yeni toplumsal hareketlerin sosyal refah devleti ve modern ulus-devlet anlayışına düşmanca tutumu ve bunların getirdiği kimlik politikalarının modernite surlarında açtıkları büyük gedik sayesinde önce muhafazakâr sonrasında etno-dinsel yeni sağ hareketler yükselmeye başlamıştır. Siyasette ortaya çıkan boşlukta güç kazanan yeni siyasal güçler kısa vadede sağda yeni-liberalizm ve yeni-muhafazakarlık olurken, uzun vadede yabancı düşmanı etnik/milliyetçi partilerin ve yükselen dini hareketlerin yeni sağı temsil etmeye başladığını söyleyebiliriz. Kimlikler üzerindeki yoğun vurgular evrenselci düşünme biçimlerinin aşınmasına ve güç kaybına neden olmuşlardır. Yeni toplumsal hareketler totaliter ve baskıcı olarak niteledikleri bürokrasi ve sosyal refah devletine karşı çıkarken parlamenter demokrasiyi ve kurallara bağlı yönetim anlayışını da tartışmaya açılmasına neden olmuşlardır. Kurallara bağlı yönetim anlayışının tartışmaya açılmış olması, bu söylemleri dönüştürerek kullanan neoliberal yaklaşımların kuralsızlık (*deregulation*) adı altında keyfi yönetim biçimlerini savunmasının da önünü açmış olduğunu söyleyebiliriz. Akılcılığa ve materyalizme karşı duyguları ve maneviyatı öne çıkararak ezoterik öğelerin de öne çıkmasına yol açan yeni toplumsal hareketlerin bu bağlamda mistik öğelerin, kimlik eksenli demagojilerin, cemaat kültürünün ve liderlik kültürlerinin yeniden canlanmasına ve reaksiyoner tutucu eğilimlerin güçlenmesine yol açtıklarını söyleyebiliriz. Kimlik politikasını savunmak için evrenselci anlayışları reddetmeye yönelen yeni toplumsal hareketler de kendine özgü bir biçimde, akılcılık ve modernite karşıtı düşünceleri öne çıkarmıştır. Özgürlük ve özgünlük adına yola çıkan yeni sol hareketler, farklılık ve çoğulculuk söylemlerine ek olarak akıl yerine duygu ve maddi olan yerine tinsel olanı, yani yeni bir tür akıl karşıtlığını öne çıkararak toplumsal müştereklerin yıpranmasına yol açmışlar ve sosyal refah devleti uygulamalarının getirdiği dönemin kayda değer bütün kazanımlarını, çalışanların haklarını, kamu hizmetlerini ve sosyal güvenceleri riske atmışlardır.⁴

Neoliberalizm ve Postmodernizm

Yeni toplumsal hareketlerin bürokrasi ve sosyal refah devletine karşı şiddetli muhalefeti neoliberalizm ve postmodernizmin en önemli esin kaynağı olmuştur (Harvey, 1997, s. 53). 1973 kriziyle birlikte, bu krizden

⁴ Bu bağlamda Türkiye'deki 1968 hareketi dünyadaki gençlik hareketlerinden tamamen farklı dinamiklere sahip olduğunu ve bu nedenle bu değerlendirmenin Türkiye'deki 1968 hareketini içermediğini belirtmemiz gerekir.

sermaye birikim rejimini değiştirmek için yararlanan kapitalizm, neoliberal düşünceleri ön plana çıkarmış ve bu düşüncelerle birlikte temel bir politika değişikliğine gidilerek krizin sorumlusu olarak gösterilen sosyal refah devleti anlayışı terk edilmesi çabaları öne çıkmış ve sosyal refah devletine karşı sunulan alternatif, liberal ekonomik teologlar tarafından alternatifsiz olduğu iddiasıyla kutsanan serbest piyasa ekonomisi olmuştur. Krizden önceki dönemde tecrit olmuş olan bu serbest piyasa teologları, 1970'lerde yaşanan krizle birlikte sosyal refah devleti savunucularına karşı saldırıya geçmiştir. Sosyal refah devletinin seçimlerle ya da darbelerle sona er(diril)mesiyle neoliberal küreselleşme dönemi başlamıştır. Bu döneme damgasını vuran anlayış, evrenselci modern bakış açısının reddine dayalı olarak kültürel görecelilik eksenli bir çoğulculuk ruhunun ikame edilmesi düşüncesine dayalı postmodern düşüncenin yükselişi olmuştur.⁵ Modernitenin yüksek kültür anlayışını eleştirerek yola çıkan çoğulculuk ve özgürlükçülük iddiasındaki postmodern tezler, modernitenin evrensel gerçeklik anlayışıyla birlikte dünyadaki tüm toplum ve kültürlerin kendilerini modern değerlere göre değiştirmelerini; bu kültüre uyum sağlamalarını istediklerini ve evrensel geçerliliğe sahip olarak sunduğu sınıflandırma girişimleriyle moderniteye geçişi insanlara tek hedef olarak göstermesini eleştiriyordu ve buna karşılık, uyuma karşı çıkan, çeşitliliği savunan ve modernitenin bastırmış olduğu düşünce ve grupları destekleyen bir konumdan konuşuyordu (Giddens, 1998; Çiçek, 1997, s. 72-77).

1980'li yıllarda belirginleşen bu politika değişikliği neoliberal olarak nitelendirilse de ekonomik alanda; üretim ve bölüşümde liberal, ancak kültürel ve politik yönüyle maneviyatın değişik biçimlerde öne çıkarıldığı muhafazakâr bir nitelik taşımaktadır. Bu, bir yönüyle liberal ama diğer yönüyle tutucu yönelimler, inşa edilmiş bir gerçeklik olmasına karşı kendisini doğal olarak gösteren bir *serbest piyasa teolojisi*nden yola çıkmıştır (Dardot ve Laval, 2018, s. 245). 1980'lerde bütün dünyada yaşanan ve sadece ekonomi politik düzenlemelerle sınırlı olmayan bu köklü dönüşüm, politika dâhil her türlü kolektif düşünce ve eylemi ortadan kaldırmaya yönelik yeni bir insan ve toplum anlayışını dünyaya egemen kılma çabasıdır ve bu amacı gerçekleştirmekte önemli ölçüde başarılı olarak dünya toplumlarını dönüştürmeyi başarmıştır (Dardot ve Laval, 2018, s. 256). Kamu hizmetlerinin, uzmanlaşmış bilginin, kolektivist düşünce ve eylemlerin, hatta politikanın da geri çekilmesine, değersizleştirilmesine yönelik çabaların arttırıldığı neoliberal dönemde "tarihin ve devrimin yanlısamalarının nihai sonuna her makamdan gazel okuyanlar" politika yerine "akıllıca idare" anlamında yenilenen yönetim düşüncesini ikame ederek, politikayı da "artık geride kalmış antikalıklar listesine ekliyor" ve politikanın özgürleşme vaatleriyle bağlantısını koparmaya çalışıyorlardı (Ranciere, 2007, s. 9).

⁵ Klasik liberalizm söylemi, evrensel akılcılığı ve moderniteyi desteklemekte/savunmakta olduğu iddiasındadır. Ancak klasik liberalizmin birey ve akıl arasında kurduğu ilişkinin Aydınlanmacı akıldan ve evrensel akıldan farklı olduğunun söylenmesi gerekir. Buna karşın yeni liberalizm piyasanın etkinlikle işleyişine engel olduğunu düşündüğü evrensel akla karşı akıl karşıtı tezlere açık bir destek vermek ve moderniteye doğrudan karşı çıkmak konusunda klasik liberalizmden ayrılmaktadır. Postmodernizm ise akla saldıran, ilerlemeye inanan, yeniliğe ve öznelliğe vurgu yapan yaklaşımları öne çıkararak neoliberalizmle bütünleşmektedir.

Bu çerçevede eşitlikçi ütopyalar gözden düşürülmeye çalışıldığı gibi, yönetim fikrine indirgenerek etkisizleştirilen demokrasi fikri de ortak yaşamı temel alan dönüştürücü niteliğinden soyutlanmaya çalışılıyordu. Postmodern çağın neoliberal döneminde müşterek olana karşı bireyselliğe yönelik vurgular artırılırken, idealler ya da kalıcı kurtuluş umutları peşinde koşmak veya kolektif bir projenin parçası olmak yönündeki eğilimler yok edilmeye çalışılmış, toplumsal dayanışma anlayışı gözden düş(ürül)müştür. Farklı sınıf çıkarlarının müzakerelere dayalı uzlaşlar ve bürokratik düzenlemeler aracılığıyla bütünleştirilmesi politikasının terk edildiği bu süreçte sınıf temeline dayalı kurum ve politikalar gerile(til)miştir. Yeni dönemi olumlamak için kullanılan bilgi ve iletişim toplumu söylenceleri ise bilgiyi kamusal bir mülk, bilgi dolaşımını ve haberleşmeyi kamusal bir hak ve eğitim/öğrenimi kamusal bir hizmet olarak gören aydınlanma ideallerini terk etmek anlamına gelmektedir. Bütün yaşama alanlarında kamusal düşünceyi geriye iten neoliberal politikaların egemen olduğu bu özelleşme döneminde postmodern ve neoliberal yaklaşımlar modern geçmişe ilişkin tüm uygulamaları bütünüyle geride kalması gereken totaliter bir aşama olarak görmekte ortaklaşmaktadır. Yeni bir sermaye birikim rejimi getiren bu dönüşümün bir sonucu olarak, yaşamın kolektif boyutunu temsil eden değerler geriletilirken, insanların birbirine güç vererek dayanışma içinde birlikte yapılan bir hak arama mücadelesi anlamında politikaya dayalı bütün bakış açılarını değersizleştirmeye girişmiş olan bu bakış açıları, “serbest piyasaya duyulan teolojik inanç”a dayalıdır (Hobsbawm (2020b, s. 480). Serbest piyasa düzeninin bütün dünyada hâkim kılınması gerektiği konusundaki inancın dogmatik bir inanç olarak kutsanarak tartışmaya kapatılmış olması, serbest piyasa teolojisi olarak nitelendirilebilir.

Yeni toplumsal hareketlerin eleştirilerini dönüştürerek kullanan neoliberal öğretilere eşlik eden postmodern argümanların arka planında, modernite eleştirisi adı altında moderniteyi, Aydınlanmayı, evrenselci düşünmeyi, bilimi ve akli değersizleştirmeye yönelik çabalar vardır. Moderniteye karşı farklılığı ve çoğulculuğu öne çıkaran postmodern düşünceler, aydınlanmanın miras bıraktığı rasyonellik ölçütlerini ve rasyonel bir toplum/dünya arayışını gözden düşürmeye çalışarak Aydınlanma ve modernitenin değerlerini aşındırmışlardır (Featherstone, 1996, s. 183). Postmodern yaklaşımların radikal bir kültürel görecelik ekseninde nesnel gerçekliklere karşı kuşkucu bir yaklaşıma sahip olması da daha sonraki akıl karşıtı

gelişmelere zemin hazırlamıştır.⁶ Bu aydınlanma ve akıl karşıtlığı o güne dek modern akıl ve bilim anlayışının bastırılmış olduğu mitik ve mistik algılama biçimlerini öne çıkarmış ve modern değerlerin aşınması, bu aşındırma sonucunda oluşan çatlaktan o güne dek bastırılan taassup, basmakalıp düşünceler ve dinsel düşünceler güçlenerek geriye dönmüştür. Moderniteye karşı farklılığı ve çoğulculuğu öne çıkaran yeni

⁶ Kültürel görecelik yaklaşımları tektipleştirici bir evrenselciliğe karşı haklı itirazlar yöneltmiştir. “Akla uygun sayılmanın yerel koşullara ve daha genel olarak geniş kültüre bağlı olduğunu savunan” ve bilginin toplumsal olarak konumlandığına işaret eden ve “bir kimsenin bir başka kültürü incelerken kendi kültürünün dışına çıkmasının imkânsız olduğunu vurgulayan” ve “ana savları bilim insanlarının inceledikleri halklar hakkında kendi akılcılık (ya da ahlak) ölçütlerine göre yargılarda bulunmaktan, tarihte anakronizmden, antropolojide etnosantrizmden sakınmaları gerektiği”ni vurgulayan bir görecelik anlayışı akıl kılıfına, aklın kılıfına karşı daha geniş bir akılcılığı savunmak açısından önemlidir (Burke, 2011, s.120). Ancak postmodern aşırı göreceli yaklaşımlar insanlığın tümünün sahip olduğu hiçbir evrensel ölçüt ve değer olmadığını savunarak kültürel farkları mutlaklaştırmaktadır.

toplumsal hareketlerin söylemlerini bireycilik ekseninde dönüştürerek kullanan postmodern teorilerin farklılık ve çoğulculuk yönündeki eleştirilerinin önemli olduğu belirtilebilir. Ayrıca bu teorilerin araçsal akla ve uygulamalarına yönelik eleştirilerinin de dikkate alınması gerekir. Ancak farklılıkları mutlaklaştırmaya yönelmeleri ve araçsal akıl eleştirisinin ötesinde modernitenin ve modern aklın bütünüyle reddedilmesine ve evrensel hiçbir ölçüyü geçerli saymamaya yönelen yaklaşımlarıyla iddia ettikleri gibi moderniteyi aşmak yerine modernitenin kazanımlarına da karşı çıkarak modernite öncesine geri dönüşü savunma noktasına düştüklerini söyleyebiliriz. Bu aşırı kültürel görecelilik anlayışı, işleyişin tümüyle piyasa mekanizmasına bırakıldığı ve demokratik eşitlik düşüncesinin yerini piyasa hizmetlerinin eşit değişimine bıraktığı bir toplumsal yapıyı meşru kılmakta ve onu muhalefetsiz bırakmakta etkin olmaktadır (Ranciere, 2022, s.26). Kuralsızlık savunusu eşliğinde hukuk devletinin tartışılır hale getirilmesinin de neoliberal dönem olarak nitelenen bu tarihsel sürecin sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bütün dünyada fanatizmin yükselişine neden olan modernite karşıtı bu tavır, etnik ve dinsel düşünce ve hareketlerin öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mistik ve mitik bir dünya algılayışının geri dönüşü, bir yandan ondokuzuncu yüzyıl romantizminin öne çıkardığı duygu ve sezgi ile de yakından ilgiliyken, öte yandan kitlelerin radikal değişim ya da kalıcı kurtuluş/özgürleşim umutlarını yitirmeleri ve hayal kırıklığına uğramış olması da bu değişimde en önemli etkenlerden birisidir (Oskay, 1992). Toplumsal değişim yönünde umutlarını ve toplumu değiştirebileceklerine olan özgüvenlerini yitiren insanların kamusal alanlardan çekilip içsel manevi alanlara yönelmeleri, postmodern çağın neoliberal döneminde yaşanan depolitizasyon sürecinin bir sonucudur. Neoliberal ekonomi politikalarının egemen olduğu dönem bir depolitizasyon; politikanın anlamsızlaş(tırıl)ması ve önemsizleş(tiril)mesi ile politik uğraşlardan uzak durulmasını sağlama çağıdır. Sonuç olarak, insanların rasyonel düşünme süreçlerinden ve toplumsal değişimden ümidini kesmiş olmaları mitik algılama biçimlerinin başat konuma gelmesine ve bunların biraradılığı ise toplumda şiddete yaslanan otoriter eğilimlerin güçlenmesi ve eşitlikçi düşünme biçimlerini aşınmasına yol açmıştır. Rasyonel akıl yürütme biçimleriyle dünyanın anlaşılabilir ve değiştirebilir bir yapıya sahip olduğu yönündeki Aydınlanmacı akıl böylece zihinlerden kovulmakta, bu değiştirilemez ve anlaşılamaz dünyanın ruhani güçleri ve otorite biçimlerine ve sırlarına karşı mistik düşünceler kimlik ve maneviyat politikalarıyla insanların zihninde meşrulaştırılmaya başlanmıştır. Reaksiyoner eğilimleri güçlendiren bu politikalar demokratik değil otoriter ve *progressive* (ilerici-ilerlemeci) değil *regressive* (gerici-geriye yönelmeci) eğilimleri teşvik etmiştir. Geniş kitleleri bilinçlendirmenin tersine çocuklaştırma (*infantilize* etme) çabası bu kitlelerin müminleşmesini ve üstün sorgulanamaz hakikatlere ve kerameti kendisinden menkul ve yapıp ettikleri sorgulama dışı tutulan güçlü liderlere bağlanmasını kolaylaştırmıştır.

Motivasyon Teorileri

Neoliberal kapitalist ekonomik sistemin, üretkenlik ve verimlilik için motivasyon sağlamaya ihtiyacı olmuş, bu motivasyonu sağlamak için yeni popüler öğretiler devreye sokulmuştur. Bu öğretilerin ortak noktası akla karşı duyguları ve maneviyatı öne çıkarmalarıdır. Kişisel gelişim yazını, popüler psikoloji ve yeni yönetim yaklaşımları aracılığıyla bu motivasyon ihtiyacına cevap üretilmeye çalışılmıştır. Kişisel gelişim kitapları ve yeni yönetim yaklaşımları pragmatik tutumlarıyla aklı işlevsellik sınırlamasına tabi tutmak suretiyle aklın gücünü daraltma eğilimine ve bu bağlamda işe yarar görülmeyen düşünceleri, özellikle de eleştirel ve politik mülahazaları zihinlerden kovma girişimleriyle öne çıkmaktadır. Öğüt ve nasihati temel alan geleneksel bilgelik edebiyatının bir devamı niteliğinde olan ve başarı için stratejik akıl ve stratejik iletişimi öne çıkaran kişisel gelişim ve yeni yönetim yazını, tıpkı ondokuzuncu yüzyıl muhafazakârları ve romantikleri gibi, bilime ve akla karşı deneyimi öne çıkarmakta (kişisel ve kurumsal tecrübeleri) ve bildik pragmatist tutumlarıyla okul hayatına (eğitime, teorik ve analitik bilgiye) karşı hayat okulunu (pratik tecrübeleri) önemsemektedirler. Buradan yola çıkarak nesnel gerçekleri; toplumsal koşulları görmezden gelen kişisel gelişim ve yeni yönetim yazını, bunların yerine mitsel başarı öyküleri anlatmayı bir tarz olarak öne çıkarmış; bunun yanı sıra vizyon, misyon, karizma, sır, gizem, sihir, mucize gibi modern bilim ve aklın dışladığı mistik çağrışımları olan terim ve kavramları yeniden dolaşıma sokmuşlardır (Pattison, 1997, s. 70). Modernlik öncesi öğüt edebiyatının bir devamı niteliğinde olan kişisel gelişim kitaplarının yeni olma/yenilik iddiası, modern kültürün ve modern çağın eleştirisinden, bir başka deyişle akıl karşıtlığından kaynak almaktadır (Baydar Çavdar, 2019, s. 36). Modern aklın öne çıkardığı yaklaşımların hayattan kopuk olduğu kabulünden yola çıkarak hayata dair yararlı bilgiler sunduğunu iddia eden kişisel gelişim kitaplarının söylemsel karakteri de modernlik öncesi öykü anlatıcılığı ve deneyim aktarımına dayalıdır. Bilim ve akıl karşıtı mistik söylemleri ve kadim bilgelik anlayışını öne çıkaran kişisel gelişim kitaplarının yenilik ve değişim söylemleri modernitenin ötesine geçişi değil modernite öncesine dönüşü temsil etmektedir (Bkz. Özdemir, 2022). Öte yandan modern bürokratik yönetimin yanı sıra aydınlanma, modernite ve akla karşı tezler geliştirme gayretini gözlemlediğimiz neoliberal yeni yönetim anlayışının bir parçası olan liderlik söylemlerinde “romantik” sözceler eşliğinde aklı ve kuralları aşan güçlere vurgu yapılmakta, somut maddi ve nesnel gerçekliklere vurgu yapmak yerine işlevsel bir maneviyat vurgusu öne çıkarılmakta ve insanları etkileme kapasitesine sahip karizmatik liderlere ihtiyaç duyulduğu fikri zihinlere yerleştirmeye çalışılmaktadır. Liderlik öğretileri özgürlükçülük iddiası eşliğinde kuralsızlık (*deregulation*) ve kurallara bağlı kalmama savunusuyla birlikte sınırsız ve keyfi bir yönetim biçimine kuramsal bir temel sağlama amacına hizmet etmektedirler (Özdemir, 2021). Bu bağlamda hem kişisel gelişim hem de yeni yönetim yazınının bir parçası olan liderlik söylenceleri, moderniteden geriye dönüşü temsil etmektedir. Bu öğretilerin ortak noktaları bilimsel ve analitik bilgiye karşı pratikte yararlı gördükleri ve amaçları gerçekleştirmek için işlevsel buldukları arkaik bilgelik öğretilerini savunmalarıdır.

Kişisel gelişim kitaplarının maneviyat söylemleri ve liderlik öğretileri, akli ve nesnel gerçekliği ölçü olmaktan çıkarmak konusunda ortak bir anlayışa sahiptir. Bu öğretilerde modern geçmiş, bütünüyle olumsuzlanmakta ve otoriter olarak nitelenen modern yönetim ve üretim anlayışının bütünüyle geride bırakılması gerektiği savunulmaktadır. Kişisel gelişim ve kariyer ideolojileri, yükselen kimlik politikalarıyla birlikte bastırılmış geri dönüşü getirmiş, ruhani/mistik anlatılara geniş bir alan açmıştır. Ancak yeni liberal ekonomik politikaların gelir dağılımında yarattığı tahribat ve çalışanların refahındaki düşüşün yol açtığı hoşnutsuzluklar ve tepkiler karşısında bu maneviyatın, ya da motivasyon sağlama girişimlerinin özellikle mavi yakalı kesimlerde istenen ölçüde başarılı olamadığını söyleyebiliriz. Yüksek öğrenimli lider ve lider adayı beyaz yakalı çalışan kesimlerde önemli ölçüde etkili olan bu söylemler, mavi yakalı kesimlerden rağbet görmemiştir. Neoliberal ekonomik politikalar, sonuç olarak, işsizlik, yoksullaşma ve çalışanların mülksüzleşmesiyle belirginleşen bir dönem olmuştur ve vadettikleri refah artışını gerçekleştirmek bir yana engellemiş ve istikrarsız toplumsal-kültürel ve politik-ekonomik bir durum yaratmıştır. Bu durum, neoliberal elitlere karşı bir tepki olarak yeni sağ yaklaşımlarda bir üst aşamayı temsil eden yeni sağ popülist yaklaşımların yükselmesine neden olmuştur. Öyle ki, kişisel gelişim ve mutluluk endüstrisi söylemleri daha çok maneviyat vurgusuyla daha da mistikleşerek çeşitlendiği gibi, liderlik söylemleri de giderek daha da popülerleşmiştir. Rasyonel kurallara dayalı/bağlı yönetime karşı kişisel özelliklere dayalı keyfi bir yönetim anlayışının meşrulaşmasına zemin hazırlayan liderlik söylemleri yeni sağ popülist söylemler tarafından karizmatik lider anlayışı ekseninde dönüştürülerek sahiplenilmiştir.

Popülist Yeni Sağ ya da Yeni Sağ Popülizm

Neoliberal politikaların yaratmış olduğu artan metalaşma, şeyleşme ve yabancılaşma biçimleri ve liberal depolitizasyon politikalarının ortak yaşam dokusunu ve toplumsal müşterekleri tahrip etmesi sonucunda, 2000'li yıllara gelindiğinde beyaz yakalı neoliberal elitlere karşı mavi yakalı kitlelerin küreselleşme karşıtı sağ popülizmi yükselişe geçmiştir. Ancak, neoliberal ekonomik politikaların yarattığı tepkilerin tam da neoliberalizm ve postmodernizmin önünü açmış olduğu kimlik politikaları ve güçlendirilen irrasyonel modernlik karşıtı eğilimlerden beslendiğini ve açılan bu yoldan geniş kitlelerin mitik ve mistik anlatılara yöneldiğini söyleyebiliriz. Bu noktada rasyonaliteye yönelen saldırıların, kendilerini farklı biçimlerde adlandıran reaksiyoner muhafazakârların bir saldırısı olduğunu ve postmodern dönemde yeni bir obskürantizmin doğuşuna katkıda bulunduğunu öne süren Habermas (1981, Aktaran Çiğdem 2022, s. 160-161), postmodern dönem politikalarından yeni sağ popülist hareketlere dönüşümünün arka planına işaret etmektedir. Neoliberal ve postmodern düşünceler iç dünyaya ait olanın kamusal ve kolektif (ortaklaşa) olana karşı öne çıkarmışlardır ve yeni sağ popülizm, postmodernizm evrenselcilik karşıtı kültürel politikalarının mirasçısıdır. Depolitizasyon yaygınlaştıkça ve insanlar kamusal-politik alanlardan özel ve mahrem alanlara çekildikçe, modernitenin kültürel değişimlerine karşı çıkan gizemli ve mistik öğretiler ve

dinsel akımlar o ölçüde güç kazanmıştır. Bu, aynı zamanda evrenselciliğe karşı kimlik politikalarını güçlendirmeye çalışan postmodern söylemlerin etkisinden kaynaklanmaktadır.

2000'li yılların başlangıcında liberal aşamasını tamamlayan yeni sağın neoliberal dönemi tamamlanmış ve bu dönemin başarısızlığına tepki olarak gelişen muhafazakâr ve popülist evresine geçilmiştir. Bu yeni muhafazakâr yaklaşımlar, modern toplumların dinsel ve kültürel değerlerden arınmış toplumlarının yozlaşmayı temsil ettiğini ve bu nedenle dinsel ve kültürel değerlere sahip çıkılması ve bu değerlerin yaşatılması için yoğun çaba gösterilmesi gerektiği esasına dayalıdır. Bu bağlamda 1980'ler, dinsel inançları, geleneği yücelten ve geçmiş altın çağlara dönüş özlemi içeren nostaljik retorikleri öne çıkarmıştır. Köktenci dinsel hareketler de modernite zihniyetinin denetim altında tuttuğu ve bastırdığı mistik anlayışların geriye döndüğü 1980 sonrası dönemde yükselişe geçmiştir ve dinsel düşünceye bu geri dönüş hoşgörüsüzlüğü, dinsel tahammülsüzlüğü ve fanatizmi de beraberinde getirmiştir (Morin, 2021, s. 41). Yeni muhafazakârların taşıyıcısı olduğu siyasal çizgi, iç ve dış tehditlere karşı yerlilik ve millîlik (millî ruh) esasına dayalı korumacı bir pozisyon benimserken evrenselci olan entelektüalizme karşı popülist bir çizgi benimsemektedir ki, bu da seçkinlik karşıtlığı eski ve yeni milliyetçi romantizmin ortak bileşenidir. İçlerindeki anlayış farklılıklarına rağmen bütün yeni sağ popülist hareketlerin ortak noktası spiritüalist hareketler olmasıdır ve hepsinin öne sürdüğü söylemlerde ruh kelimesinin başat olduğu görülmektedir. Etnik ve dinsel farklılıkları öne çıkaran bu ruh vurgusunun milliyetçi romantizmin *Volkgeist* (millî ruh/halk) ruhu anlatısının mirasçısı olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, sağ popülist söylemler ondokuzuncu yüzyıl romantizminin elit karşıtlığının mirasçısı olarak elitizme karşı halk ruhuna yaptıkları vurgu konusunda ortaklaşmaktadır. Kökeni eski olan yerli ve millîliğe dayalı (saf-temiz bir öz arayışına dayalı-özcü) bu popülizm biçimi geçmişten bugüne modernite karşıtı özellikleri; modernite öncesi değerlerin yüceltimi, cemaatçi bir toplum anlayışı, anti-kozmopolitan yönelimler, nostaljik bir tarih anlayışı vb. pek çok söylemsel öğeyi bünyesinde barındırmaktadır. Mistik öğretiler modernitenin yarattığı acıları geçmişe realist değil romantik, gerçekçi değil gizemli bir bakış anlayışı eşliğinde şanlı tarihe ve eski organik topluma duyulan nostaljiyle dindirme çabası içinde öne çıkmaktadır (Açıkel, 2023, s. 66). Bu bağlamda mistik öyküler yerli ve milli şuuru yoğurup biçimlendirme ve toplumu bir arada tutma ve motive etme konusundaki işlevselliği konusunda benzersiz bir güce sahip olduğu için tercih edilmektedir. Çünkü bu mistik anlatılar eşliğinde toplumu oluşturan bireyler aynı şeye inanmakta, aynı şeylerden korkmakta ve dolayısıyla aynı dünyanın mensubu ve aynı kaderin ortakları olmak konusunda müşterek bir anlayışa sahip olmaları kolaylaşmakta ve bu da toplumu harekete geçirmekte etkin olmaktadır (Aksakal, 2015, s. 178).

Postmodern yaklaşımların radikal bir kültürel görecelilik savunusu ekseninde nesnel gerçekliklere karşı kuşkucu yaklaşımı, günümüzde nesnel gerçekliğin önemsizleşmesi dediğimiz hakikat ötesi (post-truth) yaklaşımlara zemin hazırlamıştır. Aklın ve bilimsel düşüncenin; nesnel gerçeklere dayalı bilgi arayışının tasfiyesine çalışılarak bunun yerine spiritüalizmin, mitik/mistik ruhani öğelerin ve maneviyat arayışının

ikame edilmeye çalışılması post-truth'un; nesnel gerçekliğin önemsizleşmesi ve değersizleştirilmesine yol açmıştır. Öte yandan neoliberal insan ve toplum anlayışını yaygınlaştırmaya çalışan kişisel gelişim kitapları ve yeni yönetim yaklaşımlarının akli işe yararlık, verimlilik/üretkenlik/maddi getiri gibi sınırlamalara tabi tutması da filisten bir tutumun önünü açmıştır. Bu çerçevede, akli işlevsellik sınırlamasına tabi tutmak ile filistinizm arasında güçlü bir bağlantı vardır. Filistinizm her şeyi dolaysız yararına ve maddi değerine göre yargılayan, dolayısıyla modernitenin öne çıkardığı anlamda bir bağımsız-özerk akıl, kültür, sanat ve etik gibi yararsız nesne ve işlere değer vermeyen bir zihniyetin ifadesidir. Yeni sağ popülist hareketleri destekleyen kitlelerin işlevi ve maddi yararı olmadığını düşündükleri olgulara (örneğin demokrasi ve ifade özgürlüğü gibi) ve kendilerinin mahrum oldukları modern değerleri (kültür, bilim, etik, estetik vb.) değersizleştirmeye ve hatta güç elde edince aşağılamaya yöneldikleri görülmektedir.⁷

Evrensel akla olan güvenin zedelenmesi, evrenselci hakikatlerle birlikte evrensel olan etik ve estetik değerlerin de aşınmasına neden olmuş, bunun yerini hızla yerli ve millî "hakikatler ve değerler" almıştır. Vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta da herşeyi dolaysız yararına göre değerlendiren ve işe yararlığını öne alan bu işlevselci tutumun savunucularının aynı zamanda maneviyat ve manevi değerler savunusuna yönelmeleri arasındaki çelişkidir. Toplumsal yaşamın tahribatından sorumlu tutulan modern yaşam ve modern kültürel değerler olmaktadır, ki modern kültürün çürütücü gördükleri etkilerine karşı çıkmak fikri, ondokuzuncu yüzyıl romantizmi ve yirminci yüzyıl faşizminin ortak temasıdır. Evrensel etik ve estetik değerlerin önemsizleşmesinden modern kültürel ve estetik değerleri sorumlu tutanlar, filisten tutumlarıyla manevi boşluğun büyümesine sebep olmakta ve bu manevi boşluğu yerli ve millî değerleri egemen kılarak aşacaklarını düşünmektedirler. Güç elde etme çabasından bağımsız düşünülemez olan bu işlevsel maneviyat arayışıdır ve neoliberal insan ve toplum anlayışıyla da uyumludur. Bu işlevsel maneviyat arayışının yerelliği öne çıkarması evrensel ve özgürleşimci bir maneviyat arayışını daraltmakta ve romantik bir milliyetçilik dünyevi otorite ve değer kaynaklarını iyice kutsallaştırarak baskıcı yönetimleri meşrulaştırmaktadır (Bora, 2021, s. 145). Ancak modern kültürel değerlere karşıtlığın ön planda olduğu, bu bir yönüyle en yeni popülizmin milliyetçi ve dinî tezlerinin güç kazanmasına yol açmış olduğu iddiası tartışmalıdır. Milliyetçiliğin ve dinin yükselişinden mi, yoksa dinin veya milliyetçiliğin bir yükselişin aracı kılınması çabasından mı söz etmemiz gerektiği açık değildir. İnsanların üretkenliğini sağlamak için ihtiyaç duyduğu motivasyon/maneviyat ve bağlılığını kimlik politikaları sonucu cemaatçi tutkular canlandırılarak sağlanmaya çalışılması, sonuç olarak bağlılık ve üretkenliği sağlamaya yönelik hamlelerdir (Dardot ve Laval, 2018, s. 43). Cemaat düşüncesini toplum, millet ve din fikirleriyle birleştirerek öne çıkaran yeni sağ popülist

⁷ Türkçede yerleşik bir karşılığı olmayan *philistinism* kavramı felsefe ve estetik alanlarında, sanatı, maneviyatı ve zekâyı küçümseyen ve hor gören anti-entelektüel sosyal tavra işaret eder. Materyalist bir görüşü ve zevkleri benimseyen, kültürel ve estetik değerlere ilgisiz duran "philistine" kişi kendini başkalarından üstün görür, bağnaz davranışlar sergiler ve geleneksel bir ahlak anlayışıyla hareket eder. Bu kavram "dar kafalı", "estetik duyarlılığı olmayan", "kültürden yoksun" çağrışımlarını taşıyan bir kavramdır. "Philistine" açık bir kültürden mahrum, ilgileri maddi ve sıradan olan kişi demektir. Bu ise anlamdan yoksun bilgiyi, içeriğin kaybını, çocuklaşan insanları ve de eğitimin ve politikanın içinin boşaltılmasını getirmektedir. Kavram, bilgisiz anlamının ötesinde bilmeye dirençli ve kapalı olan anlamını taşımaktadır (Bkz. Arnold, 1924, Furedi 2014 ve Mannheim, 2017).

hareketlerde yozlaşmışlık, saf özün ve ahlaki değerlerin yitirilmiş olduğu iddiası temel çıkış noktasıdır ve bunu etnik ve dinsel bağlılıklara dönüşü savunan maneviyatın güçlendirilmesi gerektiği düşüncesi izlemektedir. Sağlık ve özgünlük arayışı sonucunda mitik ve mistik anlatıların öne çıktığı kültürel ve politik romantizm yeni sağ popülist hareketlerin ortak noktasıdır. Yerli ve millî yeni sağ romantik ütopyalar, semboller ve ritüellerle kutsanan hamasi söylemleri öne çıkararak etik sorgulamaların önünü kapatmakta ve tefekkür imkânlarını daraltmaktadır.

Modernlik öncesi toplum ve kültür nostaljisi, milliyetçi romantiklerin olduğu gibi, yeni sağ popülist hareketlerin de en belirgin özelliklerinden biridir. Bu bağlamda yeni sağ popülist hareketleri, neoromantizm olarak da betimleyebiliriz.⁸ Yeni sağ popülist hareketler, bu çağın Aydınlanma karşıtı yeni romantikleri olarak romantiklerin ve postmodernistlerin açtığı yoldan akla karşı inancı ve gizemi fazlasıyla öne çıkarmışlar ve bunu nesnel hakikatlerin yadsınmasına kadar vardırımlardır. Bu eril, anti-entelektüel ve militer romantizm içinde yaşadığı gerçekliğin, yani bir zamanlar sahip olduğu (eril) gücünü kaybetmiş olmanın travmasını sürekli yeniden duyumsamaya yönel(til)mekte, bu da öfke ve hınca yönel(til)meyi kolaylaştırmaktadır. Umutsuzluğun dürttüğü bu saldırganlık, yaşamı yüceltmeye değil yadsımaya yol açan yaşam karşıtı tahakkümcü ve saldırgan duyguları tetiklemektedir. Yaşama sevinci aşıl原因 geleceğe dönük coşkulu bir iyimserlikten uzakta konuşlanan bu hareketler, iyilik ve barıştan daha çok öfke, hınç ve dolayısıyla çatışma ve savaşlar üretmeye yatkındırlar.

Modernitenin tektipleştirici tahakküm biçimlerine karşı yeni sol yaklaşımlardan almış olduğu ilhamla farklılığı, çeşitliliği ve çoğulluğu vurgulamak neoliberal ve postmodern yaklaşımların temel ortak noktalarından birisidir. Burada yeni sağ popülizmin farkı birleşik bir halk mitosuyla çoğulculuğu ve farklılıkları da reddetmesidir. Ancak çoğulculuk ve seçkincilik ile bireycilik ve cemaatçilik eksenli bakış açısı farklılıklara karşı postmodernizmin akla saldıran, ilerlemeye inanmayan ve öznelliğe vurgu yapan yaklaşımıyla yeni liberal, yeni muhafazakâr ve yeni sağ popülist yaklaşımlar arasında paralellikler ve birbirini tamamlayan ilişkiler söz konusudur. Sonuçta bütün bu tezler modernliğin ve modern aklın kazanımlarını yok etmek konusunda ve modernlik öncesi toplumların tarzına dönmek konusunda, farklı teolojiler eşliğinde olsa da ortak bir tutuma sahiptirler. Bu yaklaşımların ortak noktası analitik düşünmeyi esas alan yazılı kültürün ve aydınlanmacı akıl anlayışının gerile(til)mesi ve bunun yerine modernlik öncesi dönemlerin kutsal bilgi anlayışının ikame edilmesi çabasıdır. İşlevsel olmayan eleştirel akıl, bilgi ve entelektüel çabaya karşı filisten bir tutum neoliberal ve neopopülist yaklaşımların ortak paydası olup, bu yaklaşımlar, işlevsel olmayan bilgiyi

⁸ Bu bağlamda romantik bir tarih anlayışına sahip olmak, gerçekliğin ve aklın dünyasına karşı çocuğun düş dünyasında kalmayı; çocuk kalmayı, çocuklaştırılmayı işaret eder. Kutsal (ruhani) güçler ve böyle bir güce sahip olduğu varsayılan ruhani önderler karşısında erişkin insanların *infantilize* edilmesi; çocuklaştırılması ve bu "kutsal" güçlere bağımlı kılınması bütün dinsel hareketler başta olmak üzere bütün mistik hareketler için vazgeçilmez bir başlangıç noktasıdır. Buna aydınlanmanın ve modernitenin öne çıkardığı özerk ve bağımsız eşit onura sahip akli ile sorgulama ve yargıda bulunma yetisine sahip olan erişkin insanlar düşüncesinin yerine *Homo credence* dönüşerek bağımlılığa dayalı kulluk bilincinin yeniden yükselişe geçmesi diyebiliriz.

yadsıyarak, arkaik tutumların, cehaletin ve bilgi-bilim düşmanlığının yaygınlaşmasına önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Sonuç

Yeni sağ popülist hareketlerle tepe noktasına ulaşan modernite, akıl ve bilime karşı irrasyonel saldırgan yönelimler, muhafazakâr, romantik, faşist ve teolojik bakış açılarının bileşiminden oluşmaktadır. İlerlemeci akıl ve modernite düşüncesine karşı olan *regressive* tepkiler, bu çalışmada göstermiş olduğumuz gibi, farklı kökenlere ve esin kaynaklarına sahip olsalar bile bu eğilimler arasında ayırt edici çizgiler belirsizdir. Dönemsel ve konjonktürel olarak farklı amaçlara ve hedeflere sahip olsalar da hedef aldıkları ve düşmanlık etmekte ortaklaştıkları olguların akıl ve modernite olduğu ve modernite ile antikite (eski ile yeni) arasındaki gerilimde her zaman antikiteden, dolayısıyla maneviyattan yana bir tavra sahip oldukları söylenebilir. Bu çare ve anlam arayışları özellikle kriz ve felaket zamanlarının yarattığı düş kırıklıkları ve umutsuzluktan beslenmektedir. Hayal kırıklığına uğramış kitlelerin içsel sığınaklara çekilmesi, maneviyat öğretilerine ve mistik anlatılara yönelmesi “dış dünyanın olağanüstü çorak, acımasız ve adaletsiz olduğu” kriz ve felaket zamanlarında ortaya çıkmaktadır (Berlin, 1968, s. 139). 1929 Büyük Buhranı’nın ardından 1930’lu yılların bütün dünyada otoriter yönelimlerin zirveye ulaştığı dönem olması hiç kuşkusuz tesadüf değildir. Kriz zamanlarında kitlelerin hayal kırıklıkları ile güçlenen söylenceler ve inanışlar çağdaş modern toplumun gelişkin özelliklerini değil, modernlik öncesi toplumların arkaik özelliklerini taşımaktadır. Bugün yeni sağ, popülizm olarak vücut bulan aşırı sağ hareketlerin ortak özelliği akılcılığa, bilime ve ilerlemeye karşı olan ve modernlik öncesi spiritüel değerlere dönüş hayalleri kuran modernlik karşıtı hareketler olmalarıdır. 1960’lar sonrasında yaşanan anti-modern “kültür devrimleri” ya da kültürel devrimler, araçsal akıllı eleştirmekten radikal bir akıl eleştiriciliğine meydan vererek açık bir akıl karşıtlığına yol açmanın; başka bir deyişle radikal bir tutumdan gerici bir tutuma geçebilmenin çok güçlü bir örneğidir.⁹ Öte yandan sadece tahakküme hizmet eden araçsal bir akıl ideası, aklın özgürlüğünü ve bağımsızlığını zayıflattığı için kaçınılmaz bir sonuç olarak irrasyoneliteyi getirmektedir. Aklın özgürlük ve özerkliğinin bozuluma uğratılması, modernitenin getirdiği önemli kazanımların yitirilmesine yol açmakta ve otoriter yönetimleri meşrulaştırmaktadır. Rasyonel yol ve yöntemlerden vazgeçerek irrasyonel (mistik, ruhani, dinsel vb.) yol ve yöntemlere bel bağlamak, krizlere ve felaketlere zemin hazırlamakta ya da yaşanan krizlerin çözümünü zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak, akıldan ve rasyonaliteden ve kurallara, hukuka dayalı yol ve yöntemlerden sapmak felaketlere ve insanlık dışı uygulamalara zemin hazırlamaktadır. Akıl dışı yol ve yöntemlere bel bağlamanın krizlere, felaketlere otoriter yönetimlere ve insanlık dışı uygulamalara zemin hazırladığı tarihsel olarak yeterince

⁹ Bu bağlamda aklın araçsallaşmasını deşifre etme yönündeki eleştirel çabalar ile akıl düşüncesini bütünüyle yıkmaya yönelik *reaksiyoner* ve *regressive* girişimleri birbirinden özenle ayırt edebilmek gereklidir. Radikal akıl eleştirisi ve araçsal akıl eleştirisi birbirinden bütünüyle farklı ve birbirine karşıt konumlardır (Bkz. Habermas, 1992, s. 67).

tecrübe edilmiştir ve ne yazık ki tecrübe edilmeye devam edilmektedir. Günümüzde yaşanan kriz, toplumun kendi kaderini kendisinin denetim altında tutabileceğine ve her şeyin insan eliyle değiştirebilir olduğuna olan inancını büyük ölçüde yitirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın, her şeyi ilâhi takdire bağlayan bir kutsalın öne çıkması ve insanların vesayete muhtaç sınırlı akla sahip varlıklar olduğunun kabulü, spiritüel önyargıları ve arkaik öğretileri yeniden gündemimize sokmaktadır. Kasvetli bir çağa geri dönüşü getiren bu gelişmelere karşın motivasyon teorileri ve Cabanas ve Illouz'un (2023) mutluluk endüstrisi adını verdiği maneviyat iş kolunun faaliyet alanları giderek büyümekte ve çeşitlenmektedir. Manevi kalkınma söylemlerinin yanı sıra 2023 yılında gündeme gelen okullarda manevi danışmanlık ile ilgili hizmetler devreye sokulmaya çalışılmakta ve televizyon programları ve televizyon hatipleri ve maneviyata yönelik yayınlarla birlikte toplumun maneviyatının güçlendirilmesi için yoğun bir çaba harcanmaktadır. Bir huzur kaynağı olarak betimlenen manevi alanın güçlendirilmesi çalışmaları ekseninde dinsel inançların canlandırılması çabası, bu çabaların içerisinde en önemlisidir. Bu bağlamda günümüzde bütün dünyada post-truth tartışmalarının öne çıkması tesadüfi değildir. Nesnel dünyayı ve nesnel gerçekleri inançlar karşısında ikincil konuma itip önemsizleştiren dinsel düşüncelerin yükselişi post-truth'un en temel nedenidir.

Yaşadığımız buhranlara bir deva olarak sunulan ve bir motivasyon kaynağı olarak en üst düzeyde yararlanmaya çalışılan ve büyüsü bozulmuş dünyayı yeniden büyülemeye çalışan ruhani/mistik düşünceler, günümüzde akıl karşısında yeniden güç kazanmışlardır. Spiritüel yaklaşımların artan egemenliği akıldan ve bilimden arınmayı getirmekte olduğu gibi, kutsal ve bu nedenle değişmez normların kabulüne dayalı olduğu için, gelenek ya da inanç adına keyfi yönetim biçimlerini meşrulaştırmaktadır. Eşitlikçi ve özgürlükçü düş(ünce)leri "kültürel ve ahlâki yozlaşmanın belirtisi olarak" okuyanların ve düzenin tesisi ve muhafazası için korkuları besleyenlere, despotik yönelimlere ve sorunların çözümünü uhrevi alanlara sevk eden ruhani/dini anlayışlara karşı yaşadığımız dünyada adaletin sağlanabileceğine ilişkin iyimserliğe dayalı olmayan gerçekçi bir umuda ihtiyacımız vardır (Eagleton, 2015). Toplumun büyük çoğunluğunu eyleme gücünden yoksun bırakan içsel sığınaklara çekilmenin ve otoriter yol ve yöntemler ve mistik marifetlere bel bağlamanın tam tersine akla, analitik düşünceye, toplumsal adalete ve bireysel değil kolektif ve örgütlü eyleme dayalı politik bir umuda her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğu bir dönemde yaşamaktayız. Taassuptan ve fanatizmden kaynaklanan akıl ve mantık dışı saldırılar karşısında akla ve etiğe uygunluk (makuliyet ve hakkaniyet) ilkelerinden vazgeçmemeli ve yüce idealler uğruna olsa dahi mantık ve etik dışı yollara tevessül etmemek gerekir. Bağımsız ve özerk aklın ve kolektif eylemliliğin gücünü ve rolünü zayıflatma girişimlerine karşı akla ve müştereklere güvenimizi, her şeyin insan akli ve ortak çabalarla değişebileceğine olan inancı hiçbir koşulda yitirmemek ve aklın gücüne güveni yeniden tesis etmek gerekiyor. Çünkü, Spinoza'nın dediği gibi, aklın "kendisini ve karşıtını aydınlatmak, yani hem hakikati hem yanlışlığı bulgulamak gibi özel bir gücü vardır" (Aktaran Cassier, 2005, s. 353) ve aydınlanma kavramının özü olan aydınlatıcı bir güç olarak akli karanlıkları aydınlatmak ve adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için kullanmak gerekir. Aklın gücünü kullanmaktan imtina etmek, geçmişte olduğu gibi günümüzde de yol açtığı

baskıcı ve otoriter rejimlerle felakete davetiye çıkarmaktır. Bu bağlamda demokrasinin ve hukuk devletinin uğrunda mücadele edilecek yüksek/aşkın bir değer; ideal değil birlikte barış içinde yaşamın varoluş koşulu olduğunu ve maneviyat adı altında akli paranteze alan tüm mistik yönelimlere karşı akla uygun ilkeleri savunmanın insanlık için bir beka meselesi olduğunu söylemek gerekir. Toplumların özgürce bir arada yaşayabilmeleri, kültürel bağlılık ve inançlarını dokunulmaz kutsal değerler olarak öne çıkarmalarıyla ve içsel aydınlanmaya önem vermeleriyle değil, hak temelli bir anlayışla bağımsız ve özerk birer politik özne olarak kendilerini ait hissettikleri toplulukların dışına adım atmaya başlamaları ve yerel değil, evrensel temelli bir düşünceye sahip olmalarıyla sağlanabilir. Bu da günümüzde iletişim ve katılımı güvence altına alan ve hukuki çerçevesiyle birlikte bütün dünyada iletişim hakları ve özgürlüğünü sağlayan bir iletişim ve kişilik hakları devrimiyle ve insanların iletişim ve katılım haklarını politik birer özne olarak özerk ve özgür bir biçimde kullanmalarıyla mümkün kılınabilir (Habermas, 2023, s. 73).

KAYNAKLAR

- Açıkel, F. (2023). *"Kutsal mazlumluk"tan "makyavelist despotizm"e AKP otoriterliğinin psikopatolojisi*. İstanbul: İletişim.
- Aksakal, H. (2015). *Türk politik kültüründe romantizm*. İstanbul: İletişim.
- Al, H. (2002). *Bilgi toplumu ve kamu yönetiminde paradigma değişimi*. Sakarya: Bilim Adamı.
- Arendt, H. (1996). *Geçmişle gelecek arasında* (B. S. Şener, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Arnold, M. (1924). *Culture and anarchy: An essay in political and social criticism*. Oxford: Oxford University.
- Barthes, R. (1990). *Çağdaş Söylenler* (T. Yücel, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Baydar Çavdar, G. (2019). Yerli kişisel gelişimde eğilimler: popüler spiritüellik ve maneviyat kitaplarında retorik. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Berger, P. ve Luckmann, T. (1971). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Harmondsworth: Penguin.
- Berlin, I. (2001). "The counter-enlightenment" against the current. *Essays in the History of ideas* içinde, s. 1-23. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Berlin, I. (2010). *Romantikliğin kökleri*, (H. Hardy, Haz.), (M. Tuncay, Çev.). İstanbul: YKY.
- Berlin, I. (1990). *Der nationalismus*. Frankfurt: Verlag Anton Hain Meisenheim.
- Berlin, I. (1976). *Vico and Herder*. Londra: Hogarth Press.
- Berlin, I. (1968). *Four essays on liberty*. Oxford: Oxford University.

- Bewes, T. (2008). *Şeyleşme: geç kapitalizmde endişe* (D. Soysal, Çev.). İstanbul: Metis.
- Bookchin, M. (2019). *Özgürlüğün ekolojisi: Hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü* (M. K. Coşkun, Çev.). İstanbul: Sümer.
- Bora, T. (2021). *Türk sağının üç hali: Milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: İletişim.
- Burke, E. (2022). *Fransız Devrimi üzerine düşünceler 1790* (A. Özcan, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Burke, P. (2011). *Tarih ve toplumsal kuram* (M. Tuncay, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Cabanas, E. ve Illouz, E. (2023). *Mutlu yurttaş imalatı: Mutluluk endüstrisi hayatımızı nasıl kontrol ediyor?* (T. Göbekçin, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Carr, E. H. (1999). *Milliyetçilik ve sonrası* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Cassier, E. (2005). *Devlet efsanesi insan üstüne bir deneme* (N. Arat, Çev.). İstanbul: Say.
- Castel, R. (2004). *Sosyal güvensizlik* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Çiçek, D. (1997). *Postmodernizmin İslamcılar üzerindeki etkileri*. Kayseri: Rey.
- Çiğdem, A. (2022). *Bir imkân olarak modernite-Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2018). *Dünyanın yeni aklı: Neoliberal toplum üzerine bir deneme* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Dostaler, G. (2005). *Keynes et ses combats*. Paris: Albin Michel.
- Eagleton, T. (2018). *Tanrı'nın ölümü ve kültür* (S. Dingiloğlu, Çev.). İstanbul: Yordam.
- Eagleton, T. (2015). *Hope without optimism*. New Haven: Yale University.
- Elias, N. (2000). *Uygarlık süreci 1. Cilt* (E. Ateşman, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Elias, N. (2023). *Almanlar üzerine incelemeler: 19. yüzyıldan 20. yüzyıla iktidar savaşları ve habitus gelişimleri*, (F. Gürbüz Gerhold, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Featherstone, M. (1996). *Postmodernizm ve tüketim kültürü* (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2015). *Öznenin yorumbilgisi, Collège de France dersleri 1981-1982* (F. Keskin, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Furedi, F. (2014). *Nereye gitti bu entelektüeller?* (A. E. Koca, Çev.). Ankara: Atıf.
- Giddens, A. (1998). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gray, J. (2004). *Post-liberalizm: Siyasi düşünce incelemeleri* (M. Günay, Çev.). Ankara: Dost.
- Habermas, J. (2023). *Kamusalığın yeni bir yapısal dönüşümü ve müzakereci demokrasi* (T. Bora, Çev.). İstanbul: İletişim.

- Habermas, J. (1992). *The philosophical discourse of modernity* (F. Lawrence, Çev.). Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, J. (1990). "Modernlik: tamamlanmamış bir proje" (N. Zeka, Haz.), (G. Nadis, D. Sabuncuoğlu, D. Erksen, Çev.). *Postmodernizm içinde*, s. 31-44. İstanbul: Kıyı.
- Habermas, J. (1981). Modernity versus postmodernity. *New German Critique*, 22, 3-14.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu* (S. Savra, Çev.). İstanbul: Metis.
- Herder, J. G. (2020). *Tarih felsefesi* (S. B. Arvasi, Çev.). Ankara: Doğu Batı.
- Herder, J. G. (1969). Yet another philosophy of history (F. M. Barnard, Çev.). *Herder on Social and Political Culture* içinde. Cambridge: Cambridge University.
- Hobsbawm, E. (2022). *Devrim çağı: 1789-1848* (M. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2021). *Sermaye çağı: 1848-1875* (M. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2021b). *İmparatorluk çağı: 1875-1914* (V. Aslan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2020). *Milletler ve milliyetçilik: Program, mit ve gerçeklik* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Hobsbawm, E. (2020b). *Kısa 20. yüzyıl tarihi- 1914-1991 aşırılıklar çağı* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Sarmal.
- Horkheimer, M. (1994). *Akl tutulması* (O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis.
- Jameson, F. (1984). *Postmodernism or cultural logic of late capitalism*. *New Left Review*, 146.
- Kerblay, D. (1983). *Modern Soviet society*. New York: Routledge and Kegan Paul.
- Lepenes, W. (1982). *Between literature and science: The rise of sociology*. (R. J. HolingDale, Çev.). Cambridge: Cambridge University.
- Löwy, M. (1999). *Dünyayı değiştirmek üzerine: Karl Marx'tan Walter Benjamin'e siyaset felsefesi denemeleri* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Löwy, M. ve Sayre, R. (2016). *İsyan ve melankoli: Moderniteye karşı romantizm* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Lukacs, G. (2006). *Aklın yıkımı* (A. Tekşen Kapkın, Çev.). İstanbul: Payel.
- Mannheim, K. (2017). *Kültür sosyolojisi* (M. Yalçinkaya, Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Morin, E. (2021). *Yolumuzu değiştirelim: Koronavirüsün öğrettikleri* (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oakeshott, M. (1962). *Rationalism in politics and other essays*. London: Methuen.
- Ong, W. J. (1995). *Sözlü ve yazılı kültür* (S. Postacıoğlu Banon, Çev.). İstanbul: Metis.

- Önderman, M. (2018). *Türkiye’de paranoid ethos*. İstanbul: Vakıfbank Kültür.
- Özalp, A. (2009). *Homo politicusun ontolojisi*. Ankara: Hitit Kitap.
- Özkırımlı, U. (2020). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. Ankara: Doğu Batı
- Özdemir, İ. (2022). *Kişisel gelişim: Neoliberal iletişim ve insan anlayışı*. Ankara: Doğu Batı.
- Pattison, S. (1997). *The faith of the managers*. London: Consell.
- Ranciere, J. (2007). *Siyasalın kıyısında* (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis.
- Ranciere, j. (2017). *Demokrasi Nefreti* (U. Özmakas, Çev.) İstanbul, İletişim.
- Russ, J. (2021). *Antik çağlardan günümüze batı düşüncesi* (Ö. Doğan, Çev.). Ankara: Doğu Batı.
- Sanders, B. (1999). *Öküzün a’sı: Elektronik çağda yazılı kültürün çöküşü ve şiddetin yükselişi*, (Ş. Tahir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Sennett, R. (2002). *Karakter aşınması: Yeni kapitalizmde işin kişilik üzerine etkileri* (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Sennett, R. (1999). *Yeni kapitalizm* (M. Gökçen, Çev.). Defter, 35, 31-45.
- Sennett, R. (1996). *Kamusal insanın çöküşü* (S. Durak ve A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Shaiken, H. (1985). *Work transformed: Automation and labor in the computer age*. New York: Henry Holt.
- Smith, A. D. (2017). *Etno-sembolizm ve milliyetçilik* (B. F. Çallı, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Şen, F. (2004). *Globalleşme sürecinde milliyetçilik trendleri ve ulus devlet*. Ankara: Yargı.
- Todorov, T. (2019). *Aydınlanma zihniyeti* (A. N. Bingöl, Çev.). İstanbul: Bgst.
- Tok, N. (2003). *Kültür, kimlik ve siyaset*. İstanbul: Ayrıntı.
- Urry, J. (1995). *Örgütlü kapitalizmin sonu* (S. Hall ve M. Jacques Haz.), (A. Yılmaz, Çev.). *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi* içinde, s. 95-104. İstanbul: Ayrıntı.
- Weber, M. (1986). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı.